

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ
ТОМ ПЕТИ

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ЕТНОГЕНЕЗИСА НА ГАГАУЗИТЕ

Георги Атанасов

Тази тема отново е много актуална и отново науката е изправена на изходните позиции от началото на века, когато се предлагаха следните решения:

1. Гагаузите са наследници на прабългарите¹.
2. Гагаузите са потомци на печенеги и узи или само на узи, черни калпаци или печенеги².
3. Гагаузите са потомци на куманите³.
4. Гагаузите са потомци на установили се в Добруджа селджукски турци през XIII в.⁴
5. Гагаузите са потомци на автохтонно проторумънско население⁵.
6. Гагаузите имат славянски произход и не се отличават от останалите българи до потурчването на езика им⁶.

Когато се коментира произхода на гагаузите, обикновено погледите на проучвателите се отправят към писмените източници, езиковедските проучвания, етнографията и фолклора. След като обаче се твърди, че гагаузите са най-многобройното старо християнско население, обитаващо добруджанското Черноморие от Средновековието до Възраждането, то не може да се дискутира сериозно без изясняване на етнодемографската картина в този регион между VII и XVIII в. Сега ще започна специално с този проблем и естествено ще акцентувам нарочно върху територията, която гагаузите обитават до края на миналия век, а и сега — сиреч черноморския бряг от Варна до делтата на Дунав. Разбира се, отделни гагаузки селища има и в други части на Мизия, Тракия и Македония, но по добруджанското Черноморие е основният масив, което позволява по-пълни наблюдения за процесите и тенденциите. След като се твърди, че гагаузите са потомци на автохтонни проторумъни, прабългари и славяни, то нека хвърлим поглед върху етнокултурната ситуация в Източна Добруджа през VII — IX в. Според писмените извори, археологическите разкопки и монетните находки след голямото аваро-славянско нашествие от 623 — 626 г. почти всички селища и крепости в Добруджа са опожарени и напуснати⁷. Животът мъждука единствено в най-големите пристанищни градове Одесос, Истрия и Томи, и то единствено за обслужване на визан-

тийския флот⁸. Освен това във вътрешността не е регистрирано нито едно обитавано селище или крепост след средата на VII в.⁹ Явно в Малка Скития не остава почти никакво автохтонно романско население и съответно проторумънският произход на гагаузите е само една конюнктурна фалшификация, която не се споделя дори от съвременните румънски учени.

В последно време набира почитатели идеята на К. Шкорпил и Г. Занетов, че гагаузите са потомци на тюркоезичните прабългари¹⁰. В различни нюанси тя се поддържа от Стр. Димитров, Е. Боев, Н. Робев, Е. Сачев и пр.¹¹ На пръв поглед застъпниците ѝ имат сериозни основания. Безспорно е, че прабългарите (според мен мнозинството, но не всички) упражняват тюркски говор, а както е добре известно, гагаузите са тюркоезични християни и до днес. Езиковедските изследвания дават сериозни основания да се твърди, че гагаузкият говор има предосмански слой, което ще рече, че този език е упражняван преди падането на Добруджа под властта на османските турци. На този фон фактите за тюркоезичните прабългари водят към преки аналогии с предосманския тюркски говор на гагаузите. В подкрепа на това се привеждат факти за населването на добруджанското Черноморие основно с прабългари през VIII в.¹² Допуска се, че като цяло те не се размесват със славяни и дори сред покръстването към средата на IX в. запазват тюркоезичната си обособеност. Прииждането на печенези, узи и кумани в този регион през XI — XII в. се смята, че съдействало за запазването на тюркския език, защото тези късни номади имат сходни говори и са се размесили с местните прабългари. По този начин местното население посрещнало турското владичество с християнско вероизповедание, но упражнявало тюркски език. Колонизирането на Добруджа от османските турци пък съдействало за запазването на това положение до ново време. Теоретически тази конструкция изглежда правдоподобна¹³, но тя не е подлагана на проверка от гледна точка на етнокултурното и демографското състояние на Добруджа през средновековието. А специално Черноморското крайбрежие е сред най-добре проучените региони на Балканите от българските и румънските археолози, като картата на поселищния живот през Средновековието (VIII — XV в.) в голяма степен е попълнена през последните десетилетия. Какво ни дава тя?

Вече стана дума, че през втората половина на VII в. Добруджа е обезлюдена. Последните монети на Константин IV Погонат от Варна (Одесос), Истрия и Констанца (Томи) показват, че и последните фортификации на Империята са разрушени с идването на Аспарух. През VIII в. обаче започна ново колонизиране на Добруджа от българите, които създават стационарни селища и некрополи по цялото крайбрежие. Ето най-общо тяхното местоположение от юг на север за периода VIII — началото на IX в.: три езически некропола и 4 селища около Варна¹⁴, 2 езически некропола и 2 селища около Девня¹⁵, некропол и селище до с. Топола¹⁶, три некропола и селище при Балчик¹⁷ (в Каварна и Калиакра няма ранно селище и езически некропол!), некропол и селище до Шабла¹⁸, некропол и селище до Дуранкулак¹⁹, селища в Констанца и близката околност, свързани с Аспаруховия земен вал²⁰, селища с некрополи при

Истрия, Корбу и Шести март²¹, селища в самата Делта на Дунав и северно от нея (обр. 1)²². Само за периода VIII — първата половина на IX в. до момента са регистрирани над 15 селища и около 15 езически некропола. На фона на поселищната структура в Северна България добруджанското Черноморие е сред най-плътнo заселените зони и това е направено съзнателно. Брегът между Варна и Делтата изисква особеното внимание на хановете в Плиска, защото опасността от византийски десант тук е перманентна. По тази причина освен гъстата селищна мрежа са изградени крайморски укрепления край Варна, устието на Батова, Балчик, Томи и Истрия (?)²³. Не е вярна обаче констатацията, че тук се инфилтрират предимно тюркоезични прабългари. Без изключение във всички проучени езически некрополи славянските трупоиъгария значително доминират над прабългарските трупополагания. В последно време се лаъсира идеята, че двубредните некрополи с трупополагане и ямно безурново трупоиъгаряне с инвентар принадлежат изцяло на прабългарите (вероятно става реч за запазени традиции на две сродни прабългарски групи?), докато урновите трупоиъгария са изцяло славянска традиция²⁴. Дори и да е така, в двубредните некрополи при Истрия (обр. 1)²⁵, Топола²⁶, Варна I, Девня I, има както урнови, така и безурнови трупоиъгария, като процентно първите преобладават. Най-после, до Констанца (Каселу)²⁸ и Варна (Разделна)²⁹ са проучени големи некрополи само с трупоиъгаряне и отново урновите доминират над безурновите. Изобщо от какъвто и въгъл да коментираме черноморските езически некрополи, несъмнено е, че тук са погребвани заедно и прабългари, и славяни, и даже гробовете на последните преобладават. Впрочем, подобна структура имат мнозинството некрополи в Добруджа и Североизточна България, с изключение на Плисковското поле и Централна Добруджа, където прабългарските погребения действително преобладават. Специално по добруджанското Черноморие и долното течение на Провадийска река (основните живелища на гагаузите през Късното средновековие и Възраждането?) изглежда още след края на VII в. славяни и прабългари заживяват заедно и това води до формиране на единна старобългарска народност, възприела през втората половина на IX в. една религия (християнството) и езика на помногобройните славяни. И няма как да е било иначе, защото през X в. на славянски се говори дори в Плиска, Преслав, Централна Добруджа (зони, където прабългарите преобладават през VIII — IX в.)³⁰, а в скалния манастир до Констанца славянобългарските надписи от IX — X в. са доминиращи³¹. През втората половина на IX и X в. селищната мрежа по добруджанското Черноморие се съгъства (от около 15 през VIII — IX в. през X в. селищата достигат около 30)³², езическите некрополи са заменени с християнски (Варна, Девня, Оброчище, Балчик, Каварна, Българево, Калиакра, Дуранкулак, Езерец, Шабла, Топола)³³, строят се крепости (Дуранкулак, каменният вал с кастелите при Констанца), Балчик, Калиакра (?)³⁴, възникват манастири и скални монашески обители до Варна³⁵, Камен бряг, Констанца³⁶. Изобщо в етнокултурните процеси по Черноморието (където по-късно се регистрират гагаузите!) няма нещо специфично и

различно, което да ги разграничава от останалите зони на Добруджа и Северна България.

Но нека въпреки всички археологически аргументи само за момент да приемем, че тук все пак живеят предимно тюркоезични българи, запазили езика си през целия период на Първото българско царство. За да се обявят за автохтонни предци на гагаузите, е абсолютно задължително да има пълен културен и топографски континуитет от VIII — X до XIV — XVIII в. Как обаче в действителност стоят нещата в съдбоносните за българите в Добруджа XI — XIII в.? Според археологическите проучвания и монетните находки още към края на X в. (вероятно в резултат на българо-руско-византийската война) са изоставени неукрепените селища край Варна с големия християнски некропол при Трошево, някои селища по р. Батова, Девня, Топола, Яйлата, Констанца, Истрия, крепостта при Дуранкулак, каменният вал при Констанца, християнските некрополи до Девня, скалните обители до Мурфатлар и Камен бряг³⁷. Част от населението вероятно е избито, други се отправят към Предбалкана, но мнозинството изглежда се установява в по-добре укрепените крайморски градове като Варна, Балчик, Каварна, Калиакра, Мангалия и в по-големи селища край Тузла, Констанца и пр.³⁸ Впрочем, тъкмо към началото на XI в. Варна, Балчик и Каварна се разрастват и се появява активно монетно обращение. Затова навярно съдейства и византийската власт, която изпитва остра необходимост от пристанищни, административни и религиозни фортификации край морето³⁹. При голямото печенежко нашествие от 1036 г. почти всички селища и крепости във вътрешността на Добруджа са окончателно опожарени и напуснати⁴⁰. По Черноморието обаче животът продължава и разрушенията са незначителни. По-тежки последици тук има следващата печенежка вълна от 1048 г., когато прекъсва обитаването и монетното обращение в Калиакра, Енисала, Сулина, Шести март и пр.⁴¹, а монетната циркулация в Каварна рязко спада⁴². При узкото нашествие през 1064 г. пък са разрушени и окончателно напуснати Мангалия и Констанца⁴³. Тогава секват животът и монетната циркулация в балчишката крепост в кв. Хоризонт, а малкото оцелели обитатели са принудени да се приютят върху съседните естествено защитени хълмове Джани и Сусам баир⁴⁴. И така в края на XI и XII в. активно обитавана е само Варна и може би Килия (?), а Балчик и Каварна водят по-скромно съществуване, както загатват монетите и находките.

При тези условия дори да е имало тюркоезични българи, то те са унищожени или емигрирали в южна посока към Балкана. Отпада свършено и теорията за автохтонния славянски произход на гагаузите. И причината е една, но много съществена — просто липсва културен континуитет или, другояче казано, приемственост между старобългарските обитатели на Черноморието (независимо дали ще приемем, че са славяни, тюркоезични българи или общо българи) от VIII — X в. с гагаузите, населявали тази зона през късното средновековие. При тези категорични констатации отпада и много прокламираната теория, че гагаузите са потомци на печенези и узи. Тъкмо когато през XI в. навлизат в Добруджа,

населението по Черноморието намалява катастрофално, а животът в почти всички поселения замира окончателно. Също така е установено, че печенезите при усядането си в дунавските крепости (Дръстър, Диногения, Капидава, Ветрен, Пъкуюл луй Соаре, Троезмис, Аугесиус, Тутракан и пр.) оставят ярки археологически следи (типична керамика, котли, накити, някои типове монети)⁴⁵, каквито не са открити при разкопките във Варна, Балчик, Каварна, Топола, Констанца, Енисала, Мангалия и пр.

На този фон обаче възниква един много съществен въпрос: откъде се взимат обитателите на възстановените през XIII в. центрове като Калиакра⁴⁶ и Енисала⁴⁷, новоформираните малко по-късно Кранево и Кастрици и проспериращите както никога през средновековието Варна, Балчик, Каварна, Килия, Ликостомо (?)⁴⁸ и Вичина-Нуфърю⁴⁹, селищата около Бабадаг и Камен бряг и р. Батова, при положение че през XII в. в региона на повечето от тях няма обитатели? Едва ли само на базата на естествения прираст, въпреки че и той може да се има предвид. Настъпването на генуезците в Дунавската делта е свързано с прииждането на техни и византийски търговци в Килия, Вичина и Ликостомо (?), но те са крайно недостатъчни за формирането на големи градски центрове, а и нямат позиции в останалите черноморски градове⁵⁰. Затова при разглеждането на двигателите на този процес не бива да се изключва ролята на българската държавна политика, още повече, че активизирането на живота по Черноморието съвпада с възстановяването на българското царство в края на XII в. и превземането на последната византийска опорна точка Варна през 1201 г. Както през VIII, така и през XIII в. българските владетели имат интерес за формиране на поселищна мрежа с опорни крепости, защото опасността от вражески десант (византийци, венецианци, генуезци) в тила на държавните центрове е очевидна. В този смисъл е допустима държавна намеса за изграждане на укрепления в стратегическите, но изоставени през XI в. точки, като Калиакра например. Ако е така, може да е организирана миграция на население от Източния Предбалкан, който в сравнение с вътрешността на Добруджа е сравнително плътно заселен през XI — XV в. Това обаче е само една умозрителна хипотеза, неподплатена с наративни източници. Но при все това проблемът изисква обяснение. В случая предлагам друга, още по-реална възможност за възстановка на пътя за начина на активизирането на живота по добруджанското Черноморие през XIII — XIV в.

Не е изключено някои от изоставените и слабо населените през XII — началото на XIII в. крайморски поселения да са превърнати в притегателен център за кръстосващите по това време Североизточна България кумани. Те се появяват многократно в Добруджа между края на XI и края на XII в., но при задълбочен анализ на писмените източници се оказва, че до въстанието на Асен и Петър не успяват дори и за кратко да уседнат на юг от Дунав. Абсолютно същата е констатацията ни на база археологически разкопки⁵¹. Едва след утвърждаването на българо-куманския съюз през 1186 г. тези номади стават желани гости на търновските царе и участват във всичките им военни начинания срещу Византия между края

15. Българите в Северното Причерноморие

на XII и средата на XIII в.⁵² При положение че основният съюзник на Асеневци били половците от западното обединение (т. нар. Днепровска група, която според някои номадства до Дунав)⁵³, то съвсем естествено е при многократните им сезонни прииждания в България да минават през Добруджа. От една страна, това е най-удобният маршрут за куманите, защото е най-кратък и няма сериозни природни препятствия. От друга страна, той удовлетворява и българските владетели, защото между втората половина на XI до края на XIV в. вътрешността на Добруджа е ненаселена⁵⁴. Така по естествен начин се изключва евентуален конфликт между уседналите земеделци и номадите, който е така характерен през средновековието и е довеждал до не един катаклизъм. Най-последно, в обширните добруджански степи куманите могат спокойно да лагеруват и номадстват при наличието на безкрайни пасища. А за сезонното им есенно-зимно установяване в българските предели на юг от Дунав има достатъчно сведения⁵⁵. Успоредно със задълбочаването на съюза между българи и кумани започва активен процес на покръстване (някои от тях приемат кръщение още в южноруските степи при постоянните контакти с древноруските княжества) и приобщаването им към средновековната българска култура. Това съвсем естествено води до усядането на лица от кумански произход (на първо време предимно вождове), защото сведения за кумански родове сред българската аристокрация има още в края на XII — началото на XIII в.⁵⁶ В тази обстановка не е изключено ранно усядане на кумани в Добруджа, но не във вътрешността, където липсват поселения както през XII, така и през XIII — XIV в., има недостиг от вода през лятото, а земята е вцелена след средата на XI в. Така тя е негодна за обработка и предлага условия само за чергарско скотовъдство през дъждовните месеци. Единствено благоприятни условия за усядане и целогодишно земеделие през XIII — XV в. предлагат Дунавското и Черноморското крайбрежие, където има постоянни водоизточници и запазено, но силно редуцирано в XI в. старобългарско население. Ето защо българската администрация е силно заинтересована за запълването на демографския вакуум, особено по крайбрежието, явяващо се гранична зона. Тъкмо поради това, както посочих по-горе, тук необходимостта от търговски и военностратегически опорни пунктове е най-голяма. И ако инфилтрирането на кумани по морето и Дунав в началото на XIII в. е само вероятно, то след средата на същото столетие е много възможно. Между 1237 — 1241 г. татарите ги разбиват съвършено в южноруските степи и ги принуждават да емигрират. Мнозинството се озовават в Унгария, но немалко попадат и в съюзна България⁵⁷. Има всички основания да се допусне, че част от тях ще предпочетат слабо населеното Черноморие, където има свободни от обитатели терени, познати им от столетие при сезонните прииждания. Впрочем, византийските хронисти Георги Акрополит, Никифор Григора и Теодор Скутариот загатват за преселване на кумани в българските земи през 1237 г., но няма изрични податки, че се установяват в Добруджа⁵⁸. Малко по-конкретен е арабският автор Ибн Тагри-Видри, който пише, че в навечерието на татарското нашествие кипчаците (куманите) влезли в преписка с

влашкия (българския) владетел Унус-хан (Иван Асен II) и го помолили да се укрият в неговите земи от татарите.

След като получили съгласието му, през 1241 г. те се прехвърлили през Судацкото (Черно) море и се установили „между две планини“. По-късно обаче българският владетел извършил срещу тях нападение и ги разпръснал, а други взел в плен⁵⁹. Специално внимание в това известие заслужава упоменатият маршрут през Черно море. По-скоро трябва да разбираме, че куманите навлизат в българските земи по Черноморското крайбрежие, т. е. през Източна Добруджа. Трудно е да прогнозирам къде точно се установяват, защото понятието „между две планини“ по българското Черноморие може да означава Провадийското поле или Айтоското поле. От контекста обаче се подразбира, че става реч за голям кумански масив, който изисква (особено предвид полуномадското стопанство) обширен регион. В този смисъл понятието „между две планини“ може да означава крайбрежието между Бабадагските планини и Източна Стара планина (т. е. крайбрежна Добруджа) или пък крайбрежието между Айтоския Балкан и Странджа (т. е. Източна Тракия). Явно при тази изворова база не може да определим точно областта, в която се инфилтрират кумани през 1241 г., но със сигурност може да приемем, че такава вълна към Източна България е имало. По-специално внимание заслужава разпръскването им от Иван Асен II. Явно той е съзнавал опасността от такава огромна номадска маса, която може да се еманципира и наруши етническото, демографското и политическото статукво в царството. В този смисъл е напълно възможна превантивна намеса (а далновидността на Иван Асен II е всеизвестна) за нарушаване целостта на куманския масив (където и да е бил) и неговото разселване и омаломощаване. Както и да е, има и други косвени данни, че по добруджанското Черноморие се инфилтират кумани. На първо място, възстановяването на живота в тази зона през XIII в. напълно съвпада с голямата миграция на кумани в средата на XIII в. Това ще рече, че в Калиакра, Балчик, Каварна и пр. се установява население, склонно към уседнала икономика — земеделие, риболов и пр. А известно е, че след началото на XIII в. някои кумански родове започват да усядат следствие на контактите си с русите⁶⁰. В българските условия след 1241 г. вече дори пристрастените към номадство кланове са принудени да уседнат, след като нямат възможност да се отправят на север през летните месеци. А номадстване през летните месеци в предбалканския регион е невъзможно поради гъстата селищна мрежа. Най-последно, решителните действия на Иван Асен II ще да са принудили и най-своенравните кумански вождове да се съобразяват с българските условия, сиреч да се ориентират към уседнала икономика.

Друг сериозен аргумент, подкрепящ тезата за инфилтриране на кумани по Черноморието, е куманското потекло на добруджанските деспоти. Вън от всякакво съмнение, кумански са имената както на първия известен деспот Балик, така и на племенника му Йоан (Иванко) Тертер⁶¹. Даже има сериозни податки, че резидиралите в Карвуна, Дръстър, Калиакра и Варна добруджански владетели се родят с търновската царска фамилия

на Тертеровци. А тя вече е безспорно куманска и е разклонение на един от влиятелните кумански родове Тертероба⁶². Затова не изключвам падането от власт на търновските Тертеровци да е довело до известно недоволство сред добруджанските Тертеровци, които само две десетилетия след кончината на Георги Тертер II (1322 г.) започват да водят сравнително независима политика от Иван Александър⁶³. Може и близки родственици на Георги Тертер II да са получили като апанаж Карвуна, когато на трона между 1323 — 1330 г. е техният братовчед Михаил III Шишман⁶⁴. Действително от някои монетни емисии се остава с впечатление, че около 1330 — 1340 г. в Добруджа вече има полунезависим владетел, именован Йоан Тертер, за когото се предполага, че е баща на Балик и Добротица, съответно дядо на Иванко Тертер⁶⁵. Разбира се, това твърдение е доста хипотетично, но пък е несъмнено, че добруджанските владетели имат кумански произход. В този смисъл ориентирането им към добруджанското крайбрежие едва ли е случайно, предвид податките за инфилтриране на кумани около средата на XIII в. Аз даже не изключвам възможността установяването им в България и Източна Добруджа да е една от причините за наказателния поход на Бату и Кадан през 1242 г. За татарите половците са отколешни смъртни врагове и приемането им от търновския цар е своеобразно предизвикателство към Сарая. Най-последно, едно от двете направления на движението на татарската армия през нашите земи е тъкмо по добруджанското Черноморие и съвпада с разрушения и намалена монетна циркулация в Калиакра, Балчик и Каварна⁶⁶.

При така очертаните демографски и етнокултурни процеси в крайморска Добруджа през VII — XIV в. и при положение че гагаузите са старото тюркоезично християнско население, то те могат да бъдат потомци единствено на тюркоезичните кумани. Още през османския период гагаузите са преобладаващото християнско население по целия бряг от Бабадаг до Варна и Провадийско⁶⁷. Многозначително е, че тази територия почти напълно съвпада с границите на Добруджанското деспотство през XIV в. Даже най-компактно гагаузите са съсредоточени около Варна, Каварна, Балчик и Калиакра — най-големите средновековни черноморски градове и резиденции на Тертеровци. По този повод не мога да не спомена за една легенда, обрисуваша падането на Калиакра, последната твърдина на добруджанските деспоти, под турска власт, която битува тъкмо сред гагаузите от близкото с. Българево⁶⁸. Има основателни подозрения, че точно тук, в Българево (= голямото християнско селище Ески ени кьой (!) — Гяур суютчук, отбелязано още в регистър от 1574 г.)⁶⁹, през XV — XVI в. са се преселили средновековните обитатели на Калиакра⁷⁰. Според същия регистър околните гагаузки села Горичани, Могилище, Божурец, Горун и самата Каварна са населени с автохтонно християнско население, което живее по тези места от средновековието до наши дни⁷¹. Изобщо за куманския произход на гагаузите загатват топоними като „Куманце“ сред гагаузите в Зиляховското село Егридере (дн. гр. Калитера) в Македония⁷².

Още при формирането на теорията за куманския произход на гагаузите в края на миналия век бе изтъкнато тюркоезичието и на едните,

и на другите. Лингвистичните проучвания дадоха по-конкретни резултати с доказани предосмански езиков слой, което изключваше възможността гагаузите да са езиково потурчени българи след падането на Добруджа под турско робство⁷³. На тази база още в началото на нашия век обаче се формира нова хипотеза, според която предосманският тюркски говор на гагаузите е в резултат не на кумански, а на селджукски етногенезис⁷⁴. За аргумент се използват някои късни османски източници, според които към средата на XIII в. в Добруджа се установяват селджуките на избягалия от Мала Азия султан Иззеддин Кейкавус II и техни сродници начело със Саръ Салтък. Въпреки убийствената критика, на която бе подложена идеята за формирането на добруджанска огузка държава от проф. П. Мутафчиев⁷⁵, тя има привърженици и в наше време⁷⁶. Но нека само за момент приемем, че в Добруджа действително към средата на XIII в. се установяват хората на Иззеддин и Саръ Салтък. Първо, ако следваме писмените източници, те усядат не в цяла Добруджа и цялото крайбрежие, а основно към Делтата, където им е поставена задача да охраняват границата. Освен това поне на два пъти се споменава, че тези селджуки напускат добруджанската степ и се отправят към Крим и Мала Азия⁷⁷. Значи, към началото на XIV в. в пограничната зона на Делтата ще да са останали немного огузи между Исакча и Бабадаг. Кой знае как става така, че от шепа селджуки се извежда мнозинството християни-обитатели на Добруджанското деспотство и гагаузите, които между XV — XIX в. са преобладаващото християнско население в Източна Добруджа. При това необяснимо е защо хората на Иззеддин и Саръ Салтък са основно около Делтата, а подавяващото мнозинство гагаузки селища са на стотина километра на юг между Калиакра — Варна и долното течение на р. Провадийска. Най-последно през XIII — XIV в. крайбрежието между Бабадаг и Калиакра е необитаемо и няма стационарни поселения, а само временни пристанища⁷⁸. Така че дори да има останали селджуки в Северна Добруджа, те едва ли са минали своеобразната демилитаризирана зона между татарската хегемония на север (политическа!) и българските поселения на юг. Необяснимо е още как в началото на XIV в. селджуките-мюсюлмани приемат изцяло християнското вероизповедание⁷⁹ в един регион като Северна Добруджа, който тъкмо по това време е в политическата орбита на всесилните татарски ханове-мюсюлмани. Даже през 1321 г. Абулфеда твърди, че в Исакча живеят много мюсюлмани и това сведение се подкрепя около 1330 г. от Ибн Батут⁸⁰. Двамата автори обаче визират единствено татарска хегемония (и дума не става за огузи!) и това се потвърди от монети, сечени през XIV в. от татарски князе в Исакча, върху някои от които се чете и татарското име на града, Сакча⁸¹. От други източници пък е известно, че през първата половина на XIV в. най-големите градове в Делтата, Вичина-Нуфъру и Исакча-Облучица, се предоставят като феоли на висши татарски благородници като Аргун и Тукулбуг⁸². На този фон от първата половина на XIV в. е практически невъзможно евентуално настанените в Северна Добруджа селджуки-мюсюлмани да бъдат подложени на религиозен натиск за отказ от исляма и приемане на християнската вяра. И ако все пак невъзможното

е станало, то как авторите на огузката теория ще обяснят прокламирания от тях непрекъснат култ към мюсюлманския светец Саръ Салтък между XIII и XVIII в.⁸³ Та нали самите те твърдят, че хората на Иззеддин и Саръ Салтък са приели тотално християнството през XIV в. Изобщо на фона на етнокултурните и демографските процеси в Източна и Северна Добруджа теориите както за селджукския, така за протороманския, славянския, прабългарския, узкия и печенежския произход на гагаузите изглеждат като съшити с бели конци.

Ето защо с по-голямо основание може да се твърди, че произходът на гагаузите е в по-тясна връзка с етногенетичните процеси в Източна Добруджа, предизвикани от инфилтрирани през XIII в. кумани. По добруджанското крайбрежие те изглеждат да се смесват с не особено многобройните местни българи. Благодарение на това, както и на политическите реалности около средата на XIII в., те усядат окончателно, напълно се християнизират, усвояват някои занаяти, земеделието, риболова и корабоплаването. Прочее, за разлика от прабългарите, печенегите и узите, пиететът на куманите към морето е засвидетелстван още през XII в., когато завладяват големите северночерноморски пристанища Кафа и Тмутаракан⁸⁴. Не е за пренебрегване и фактът, че първите сведения за българска морска флотилия датират едва от XIV в. и се свързват с добруджанските Тертеровци. А що се отнася изобщо до трайното усядане на куманите, то началото на този процес е дадено още в южноруските степи. Благодарение на имигрирането им в Добруджа се явява така необходимият жизнен потенциал за разрастването на слабо населените през XII в. крайморски градове, възстановяването на разрушените през XI в. крепости и формирането на нови пристанища и поселения. Роля в тази насока ще да е изиграла и политиката на българските владетели, мнозинството от които също имат куманско потекло. Самите кумани са най-близки съюзници на българите в продължение на цял един век. Те съвместно воюват и се отбраняват толкова дълго време, че към XIII в. вече се създават условия за етническа и културна интеграция. Мнозина стават не само временни гости, но и трайни поданици на българската корона. Да не говорим за цяла дузина кумански аристократи, получили апанажи, сключили бракове и в края на краищата станали част от българската аристокрация. Затова без преувеличение може да се твърди, че през XIII в. българската народност преживява вторичен етногенезис, като абсорбира множество кумани и по такъв начин обогатява генетическия си код. Ето защо самите добруджански деспоти твърдят, че са и се чувстват българи⁸⁵, а на добруджанското деспотство в страната и чужбина се гледа като на българска земя и българско княжество⁸⁶.

Сравнително малобройното през XII — XIII в. старобългарско население по добруджанското Черноморие обаче не успява да асимилира напълно езиково и антропологически настанения тук кумански масив основно след 1237 — 1241 г. За това свидетелстват гагаузите — преобладаващото християнско население в Източна Добруджа през късното средновековие и Възраждането. Ако и да се чувстват българи, те продължа-

ват да упражняват своя роден севернотюркски говор, защото по-малобройните старобългари не успяват да наложат своя славянобългарски езиков фон. Причината е и в специфичните исторически процеси, които протичат в българското царство през XIV в. Засиленият феодален сепаратизъм води до обособяването на независими и полунезависими от Търново феодални княжества, между които и Добруджанското деспотство. В желанието си да прокарат по-самостоятелна политика владетелите на Карвуна и Калиакра (подобно на деспотите в Крън и Мелник, както и видинският цар) подчиняват църквата на Цариградската патриаршия, което води до извеждането на българския език от литургията и духовния живот на това население. Така, от една страна, се снижава възможността за формирането на общобългарски езиков фон в Източна Добруджа, а, от друга, се създават условия за съхраняването на матерния кумански (северно-тюркски) говор. Затова процесът на пълното асимилиране на куманите по Черноморието (подобно на Видинско например) не е доведен до напълно успешен край през XIV в. Тогава вече идват османските турци със сходен език, което още в по-голяма степен затвърждава матерния за куманите тюркски говор. Чувствайки се обаче българи-християни, при това прозелити (!), макар и говорещи „тюрски“, те успяват да се съхранят до ново време под наименованието гагаузи. Колко са силни средновековните традиции в бита и духовния им живот, свидетелства запазеното християнско вероизповедание и връзките им с Константинополската патриаршия — така открито демонстрирани от деспотите през XIV в. До средата на XIV в. гагаузите по Черноморието имат екзарх в Каварна, пряко подчинен на цариградския патриарх⁸⁷. Това обаче, както и на деспотите през средновековието, не им пречи да се чувстват българи. Като такива се представят и така ги приемат руските административни власти в първите десетилетия след масовото им преселване в Бесарабия, Молдова и Южна Украйна в началото на XIX в.⁸⁸

Бележки

¹ Шкорпил, К. Материали към въпроса за съдбата на прабългарите и северите и към въпроса за произхода на днешните гагаузи. — *Byzantinoslavica*, V, 1933 — 1934, с. 171 сл.; Занетгов, Г. Българското население в средните векове. Русе, 1902, с. 67 — 76; Боев, Е. За потеклото на гагаузите. — В: Чиракман, Карвуна, Каварна. С., 1982, с. 116 — 117; Димитров, Стр. Гагаузкият проблем. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. Велико Търново, IV, 1995, с. 147 сл.; Същият. Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. — *Векове*, 1977, кн. 5, с. 42—45.

² Мошков, В. Турецкие племена на Балканском полуострове. — ИИРГО, 40, 1904, с. 38 по Градешлиев, Ив. Гагаузите. Добрич, 1993, с. 27 — 28; Манов, Ат. Потеклото на гагаузите, техните обичаи и нрави. Варна, 1938, с. 13 сл.; Боев, Кр. По въпроса за етногенезиса на гагаузите. — ИАДВ, IX, 1952.

³ Иречек, К. Няколко бележки върху остатъците от печенеги, кумани, както и върху т. нар. народи гагаузи и сургучи в днешна България. — ПСп., XXXII, 1889,

с. 224; Същият. Пътувания по България, 2. С., 1899, с. 829; Същият. История на българите. С., 1978, с. 425; Младенов, С. Печенег и узи-кумани в българската история. — БИБ, IV, 1, 1931, с. 131 — 134; Иширков, А. Град Варна. Културно-географски бележки. С., 1904, с. 35.

⁴ Баласчев, Г. „Огузнамето“ и Иззеддин. — Сп. БАН, IX, 1915; Същият. Държавата на огузите в Добруджа на султан Иззеддин Кейкавус. — Военни известия, 33 — 36, 1917; Wittek, P. Les Gagaouzes = les gens de Kaykāvus. — Rocznik Orientalistyczny, XVII, 1951 — 1952, pp. 12 — 24.

⁵ Iorga, N. (Rec.) St. Romansky. Carte ethnographiques de la Nouvelle Dobruja Roumanie. Sofia, 1915. — BIEESO, II, 1935, p. 242 sqq.

⁶ Мещеряков, И. И. Болгарские и гагаузские поселения Бессарабии в 20-х гг. XIX столетия. — УЗКУ, 2, 1950, с. 73 — 85; Маринов, В. По въпроса за произхода на гагаузите в България. — В: Сб. в чест на Й. Захариев. С., 1964, с. 157 — 158. Теорията, че гагаузите са българи, загубили езика си, но запазили религията си след турското нашествие, е абсурдна. Лайтмотивът в политиката на османското правителство е тъкмо промяната на религията, а не толкова на езика и обичаите. Случаят с помаците и бошняците е показателен. Иначе пълна библиография за литературата относно етногенезиса на гагаузите вж. у Градешлиев, Ив. Цит. съч., с. 20 — 74; Мутафова, Кр. Теории и хипотези за гагаузите. — В: Българите по Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том втори. Велико Търново, 1993, 94 — 105.

⁷ Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанското Черноморие през Средновековието. — ИПр, 1996, pass.; Димитров, Хр. Аварите и Малка Скития (565 — 626). — ИПр, 1992, 8 — 9, с. 115.

⁸ Атанасов, Г. Цит. съч., pass.

⁹ Димитров, Хр. Цит. съч., pass.

¹⁰ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 171; Запетов, Г. Цит. съч., с. 67.

¹¹ Робев, П. Тракийските гагаузи. — Векове, 1988, кн. 3, с. 36 — 37; Димитров, Стр. Гагаузкит..., с. 147 сл.; Боев, Е. Цит. съч., с. 116 — 117; Сачев, Е. Гагаузите. Бюлетин на клуба за ТНТМ, ИФ. С., 1977, кн. 2.

¹² Боев, Е. Цит. съч., с. 117; Градешлиев, Ив. Цит. съч., с. 81; Същият. Християнството при гагаузите. — В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов“. В. Търново, 1995, 373 и сл.; Димитров, Стр. Някои проблеми на етническите и ислямизиционно-асимилационните процеси в българските земи през XV — XVII в. — В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С., 1988, с. 34 — 37; Същият. Към демографската история на Добруджа през XV — XVII в. — ИБИД, XXXV, 1983.

¹³ Димитров, Стр. Към демографската..., pass.

¹⁴ Димитров, Д. Ил. Археологически проучвания във Варненско за периода VI — X в. — ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 36—37; Същият. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. — В: Славяните и средиземноморския свят VI — XI в. С., 1973, с. 75 — 91; Същият. Прабългари и славяни във Варненския край непосредствено след създаването на българската държава. — В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 89—98.

¹⁵ Димитров, Д. Ил. Древнеболгарские..., pass.

¹⁶ Бобчева, Л. Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМВ, 12 (27), 1976, с. 122—129; Същата. Грънчарски пеци за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухинско. — ИНМВ, 13 (28), 1977, с. 172 — 176; Дончева-Петкова, Л., Ст. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 178 — 196.

¹⁷ Димитров, М. Старобългарски некрополи в град Балчик. — В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, с. 87 — 99; Същият. Дионисополис и прабългарите. — В: Симпозиум Славяни и прабългари. С., 1982, с. 79 — 80.

¹⁸ Бобчева, Л. Ранносредновековни български селища и некрополи по южnodобруджанския черноморски бряг. — В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 103.

¹⁹ Х. Тодорова, с кол. Дуранкулак, 1. С., 1989. Аз обаче се съмнявам, че тук има живот по-рано от IX в. Вж.: Атанасов, Г. Рец. на: Х. Тодорова, с кол. Дуранкулак, 1... — ИНМВ, 27 (42), 1991, с. 248 — 249.

²⁰ Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII — XI в.). Варна, 1982, с. 27, 28, 155; Cîrşan, C. Ceramica epoca feudală timpurie descoperită teritoriului oraşului Constanţa. — Pontica, II, 1970, p. 373 — 393.

²¹ Зирра, Вл. Двубрядовый могильник раннефеодальной эпохи в „Капул Вийлор“ — Истрия. — Дасія, 7, 1973, с. 355 — 412; Fidler, U. Studien Zur Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts der unteren Donau, 1, Bonn, 1992, S. 307 — 312; 336 — 342, Abb. 115 — 117; 2, Bonn, 1992, S. 427 — 442, 452; Barnea, I., St. Ştefănescu. Din istoria Dobrogei, III. Bucureşti, 1971, p. 36, harta 1; Custorea, G. Schimburi economice în regiunea Danubiano-pontica în secolele VIII — XI. — Pontica, XXIV, 1991, p. 383.

²² Simon, G. Descoperiri arheologice pe grindurile din Delta Dunării. — Peuce, 2, 1971, p. 48 — 58; Custorea, G. Op. cit., p. 383.

²³ Рашев, Р. Цит. съч., с. 27 — 29; 32 — 42; 155.

²⁴ Fidler, U. Op. cit., S. 307 — 312, 361 — 362.

²⁵ Зирра, Вл. Цит. съч., с. 355 сл.

²⁶ Дончева-Петкова, Л., Ст. Ангелова, В. Йотов. Цит. съч., с. 188.

²⁷ Димитров, Д. Ил. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 52 — 58.

²⁸ Radulescu, A., N. Harţuchi. Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu. Constanţa, 1967; Fidler, U. Op. cit., S. 417 — 422.

²⁹ Димитров, Д. Ил. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. — Археология, 1, 1959, 3 — 4, с. 56 — 60.

³⁰ Fidler, U. Op. cit., S. 305 — 307, 362, Abb. 117.

³¹ Popkonstantinov, K. Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). — In: Dobruţa. Études ethno-culturelles. , Sofia, 1987, p. 115 — 146.

³² Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни..., pass.; Бобчева, Л. Ранносредновековни български..., с. 99 — 108; Custorea, G. Op. cit., p. 383; Barnea, I., St. Ştefănescu. Op. cit., harta 1, 2.

³³ Кузев, А. Раннесредновековной некрополь под Варна. — Rapports du III CIAS, 2. Bratislava, 1980; Бобчева, Л. Ранносредновековни български..., с. 99 — 108; Бобчева, Л., А. Салкин. Средновековен некропол в с. Българево. — Известия на ОИМ и БИД, Толбухин. I, 1973, с. 174; Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров.

Бизоне-Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962, с. 64 — 107; Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI — XI в. на територията на България. С., 1976, с. 332, 350 — 351.

³⁴ Рашев, Р. Цит. съч., с. 155; Димитров, М. Приноси към историята на град Балчик. — Добруджа, 5, 1988, с. 72 — 77.

³⁵ Мирчев, М. Разкопките в Караач теке край Варна. — ИАИ, XVII, 1950, с. 284 — 288.

³⁶ Атанасов, Г. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. — ИНМВ, 25 (40), 1989, с. 57 — 60, обр. 4; Varnea, I. Christian art in România, II. Bucarest, 1981, p. 17 — 19, 46 — 90.

³⁷ Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни..., pass.

³⁸ Кузев, А. Варна. — В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 295; Димитров, М. Приноси..., с. 77 — 83; Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров. Цит. съч., с. 69 сл.; Джингов, Г. Тирзис-Акре-Калиакра. С., 1989, с. 29 — 32; Varnea, I. Descoperiri arheologice din epoca feudală de la Mangakia. — МСА, 6, 1957, p. 903 — 906; Varnea, I., Șt. Ștefănescu. Op. cit., p. 331, harta 1 — 2; Custorea, G. Op. cit., p. 383.

³⁹ За монетите и печатите в тези крепости от XI в. вж. Димитров, М. Поглед към монетната циркуляция в Дионисополис през ранното средновековие. — Нумизматика, 1, 1982, с. 34 — 36; Йорданов, Ив. Нумизматичната колекция на археологическия музей в Балчик — исторически извор за историята на града и околностите му. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 52 — 55; Същият. Средновековни сфрагистични материали от колекцията на Историческия музей в гр. Балчик. — В: Балчик — древност и съвремие..., с. 59 — 69; Същият. Монети от Чиракман. — В: Сб. Чиракман-Карвуна-Каварна. С., 1982, с. 59 — 60; Yordanov, Iv. Dobruđa (491 — 1092) — selon les données de la numismatique et de la sphragistique. — In: Dobruđa. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, p. 195 — 199.

⁴⁰ Атанасов, Г. Етнодемографски промени в Добруджа (X — XVI в.). — ИПр., XLVII, 1991, 2, с. 75 — 89.

⁴¹ Парушев, В. Средновековни монети от Калиакра. — ИНМВ, 26 (41), 1990, с. 141; Йорданов, Ив. Монети от Чиракман..., с. 59; Yordanov, Iv. Op. cit., p. 180; Oberländer-Târnoveanu, E. Cronica descoperiri monetare în Dobrogea. — Peuce, 8, 1980, p. 509; Varnea, I. Descoperiri..., p. 903 — 906.

⁴² Йорданов, Ив. Монети от Чиракман..., с. 59.

⁴³ Varnea, I. Descoperiri..., p. 903 — 906; Yordanov, Iv. Op. cit., Tabl. I.

⁴⁴ Димитров, М. Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, с. 41.

⁴⁵ Атанасов, Г. Поглед към добруджанския дунавски бряг през XI — XV в. — ИПр., XLVIII, 8 — 9, 1992, с. 13 — 31; Diaconu, P. Les pechénègues au Bas-Danube. Bucarest, 1970, p. 52 — 54, 58.

⁴⁶ Джингов, Г. Цит. съч., с. 32 — 33; Джингов, Г., А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра, I. Крепостно строителство. С., 1990, с. 193.

⁴⁷ Baraschi, S., Ch. Cantacuzino. Cercetările arheologice din cetatea de la Enisala. — Peuce, 8, 1980, p. 459 — 471.

⁴⁸ Кузев, А. Варна. В: Български средновековни градове и крепости, I. Варна, 1981, с. 295 сл.; Същият. Кранеа и Кастрици. — В: Български средновековни градове

и крепости..., с. 286 — 293; Същият. Карвуна. — В: Български средновековни градове и крепости..., с. 286 — 293; Тодорова, Е. Вичина, Килия, Ликостомо. — В: Български средновековни градове и крепости..., с. 228—243; Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров. Цит. съч., с. 69 и сл.; Димитров, М. Приноси..., с. 77 и сл.

⁴⁹ Атанасов, Г. Отново за локализацията на средновековния град Вичина. — ИПр., XLIX, 3, 1993, с. 3—18; Diaconu, P. Răscuiul lui Soare — Vicina. — Byzantina, 8, 1976, p. 409 etc.

⁵⁰ Тодорова, Е. Цит. съч., с. 228—243.

⁵¹ Павлов, Пл. България, Византия и куманите (седемдесетте години на XI — началото на XIV в.). Автореферат на кандидатска дисертация. В. Търново, 1991, с. 7—10; Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни..., pass.

⁵² Раковски, Д. А. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империи в 1186 — 1207 г. — Сп. БАН, 58, 1939; Павлов, Пл. Цит. съч., с. 10 и сл.

⁵³ Павлов, Пл. Цит. съч., с. 5 — 6.

⁵⁴ Атанасов, Г. Етнодемографски промени..., с. 75—89.

⁵⁵ Раковски, Д. А. Цит. съч., с. 203—211; Коларов, Хр. Средновековната българска държава. Уредба, характеристика, отношения със съседните народи. В. Търново, 1977, с. 153 — 156.

⁵⁶ Младенов, С. Цит. съч., с. 131 — 134; Павлов, Пл. Цит. съч., с. 17—18.

⁵⁷ Павлов, Пл. По въпроса за заселването на кумани в България през XIII в. — В: Втори международен конгрес по българистика, т. 6. С., 1987, с. 629 — 637.

⁵⁸ Пак там, с. 631. ГИБИ, 8, 1971, сл. 165 — 166.

⁵⁹ Лазаров, И., И. Тютюнджисъ, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII — XIV в. В. Търново, 1993, с. 40.

⁶⁰ Плеттсва, С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. — МИА СССР, 62, 1958, с. 218 сл.

⁶¹ Мутафчиев, П. Още за Добротица. — В: Избрани съчинения, II. С., 1973, с. 122; Иванов, В. Към историята на Карвунската средновековна област (XIII — XIV в.). — Добруджа, 4, 1987, с. 19 — 27; Павлов, Пл. България..., с. 16 — 17; Diaconu, P. Cumani și originea familiei lui Dobrotiță. — Revista istorica, 3 — 4, 1994, p. 287 — 288.

⁶² Павлов, Пл. По въпроса за..., с. 629 — 637.

⁶³ Гюзелев, В. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII — началото на XI век). С., 1995, с. 51 сл.

⁶⁴ Павлов, Пл. Куманите в общественно-политическия живот на средновековна България (1186 — началото на XIV в.). — ИПр., 7, 1990, с. 24.

⁶⁵ Иванов, В. Още веднъж за деспот Йоан Тертер. — Добруджа, 11, 1994, с. 52 — 57.

⁶⁶ Павлов, Пл., Г. Атанасов. Преминването на татарската армия през България (1241 — 1242 г.). — ВИС, 1, 1994, с. 9 — 20.

⁶⁷ Градешлиев, И. Гагаузите..., с. 7; Мутафчиев, П. Мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в. — В: Избрани произведения, II. С., 1973, с. 721 — 723.

⁶⁸ Градешлиев, И. Краят на един мит и началото на една легенда. — ИПр., XLVII, 1, 1991, с. 80 — 89.

⁶⁹ Стойков, Р. Селища и демографски облик на Северозточна България през втората половина на XVI в. — ИВАД, XV, 1964, с. 117.

⁷⁰ Градешлиев, И. Краят..., с. 86 — 88.

⁷¹ Стойков, Р. Цит. съч.; Градешлиев, И. Краят..., с. 72 сл.

⁷² Павлов, Пл. Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония (VII — XIII в.). — Архив за поселищни проучвания, III, 1994, 3 — 4, с. 106.

⁷³ Kovalski, T. Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est. Krakowie, 1933, p. 24 — 27; Idem. Les elements ethniques turcs de la Dobroudja. — Rocznik Orientalistyczny, XIV, 1938, p. 67 etc.; Боев, Е. За предтюрското тюркско влияние в българския език — още няколко прабългарски думи. — БЕ, XV, 1, 1965, с.3 — 17; Същият. За потеклото..., с. 115.

⁷⁴ Баласчев, Г. Държавата..., с. 25 сл.; Wittek, P. Op. cit., p. 12 — 24; Губогло, М. Н. Етническия принадлежност гагаузов. — СЭ, 1967, № 3.

⁷⁵ Мутафчиев, П. Мнимото преселение..., с. 737 — 745.

⁷⁶ Wittek, P. Op. cit., p. 12 — 24; Губогло, М. П. Цит. съч., с. 163.

⁷⁷ Мутафчиева, П. Мнимото преселение..., с. 615, 621, 653; Wittek, P. Op. cit., p. 22 — 23.

⁷⁸ Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни...

⁷⁹ Wittek, P. Op. cit., p. 12 — 24; Баласчев, Г. Държавата..., с. 26; Мутафчиев, П. Мнимото..., с. 688 — 689, първи долавя абсурда в тази идея.

⁸⁰ Гюзелев, В. Цит. съч., с. 26 — 29; Същият. Българските земи в чуждестранните географски представи през XIII — началото на XV в. — ВИС, 2, 1984, с. 20 — 22.

⁸¹ Oberländer-Tarnoveanu, E. și I. Contribuții la stadiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII — XIV. — SCIVA, 32, 1, 1981, p. 89 — 106.

⁸² Русев, Н. Д. Городские центры Днестровско-дунайской земли и Золотая орда. — В: Молдавский феодализм. Общее и особеное. Кишинев, 1991, с. 47 сл.; Oberlander, E. și I. Op. cit., p. 99; Atanasov, G. La Vicina médiévale et la forteresse de Nufăru. — Etudes balkaniques, 1, 1994, p. 124 — 125.

⁸³ Явно култът към Саръ Салтък е привнесен в Добруджа след началото на XV в. Вж.: Димитров, Стр. Към историята на добруджанските двуобредни светилища. — В: Добруджа, 11, 1994, с. 76 — 97.

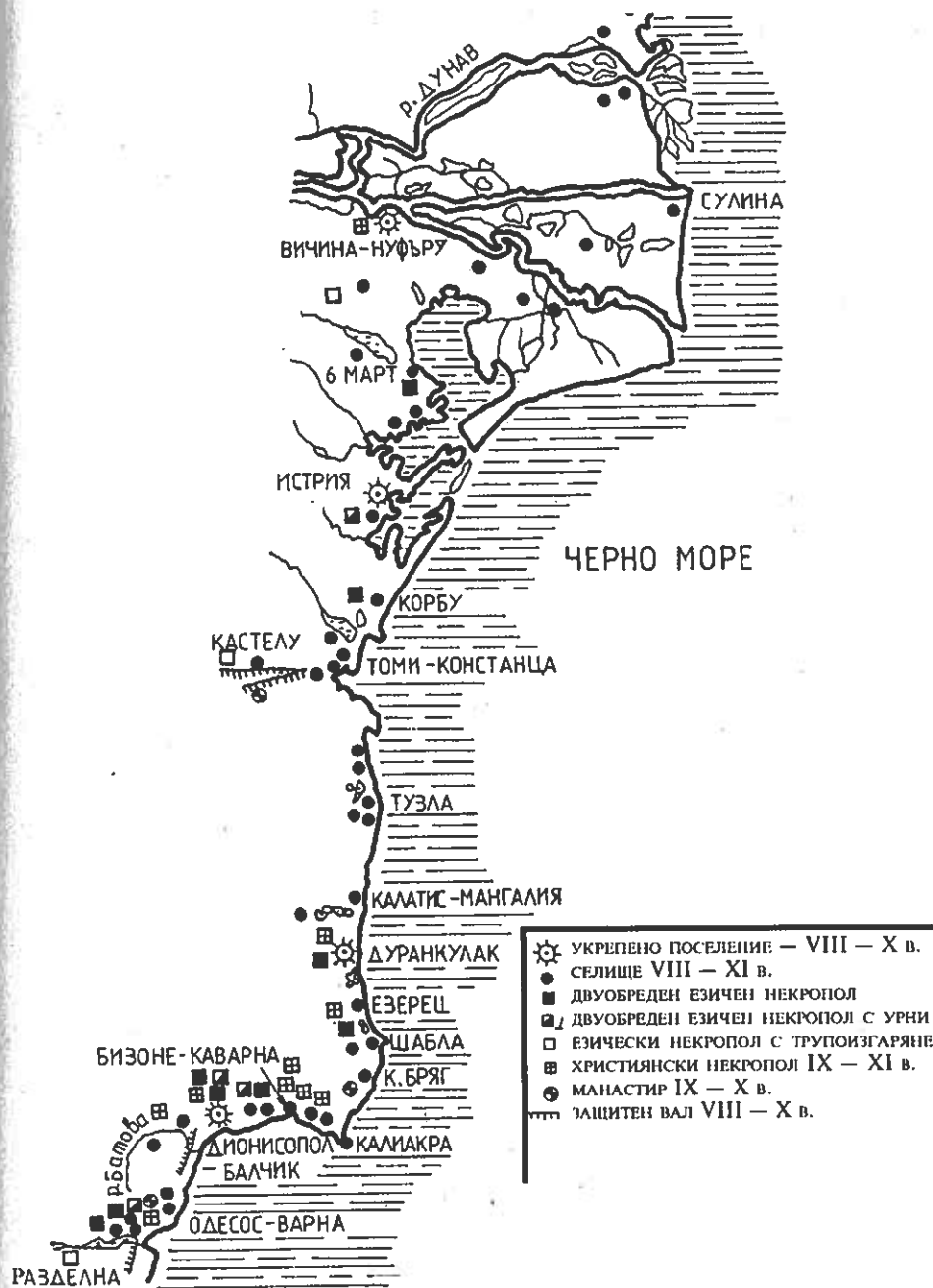
⁸⁴ Плетнева, С. А. Цит. съч., с. 191.

⁸⁵ Гюзелев, В. Българската държавност в актове и документи. С., 1981, с. 58 — 59; Същият. Очерци..., с. 86 — 87.

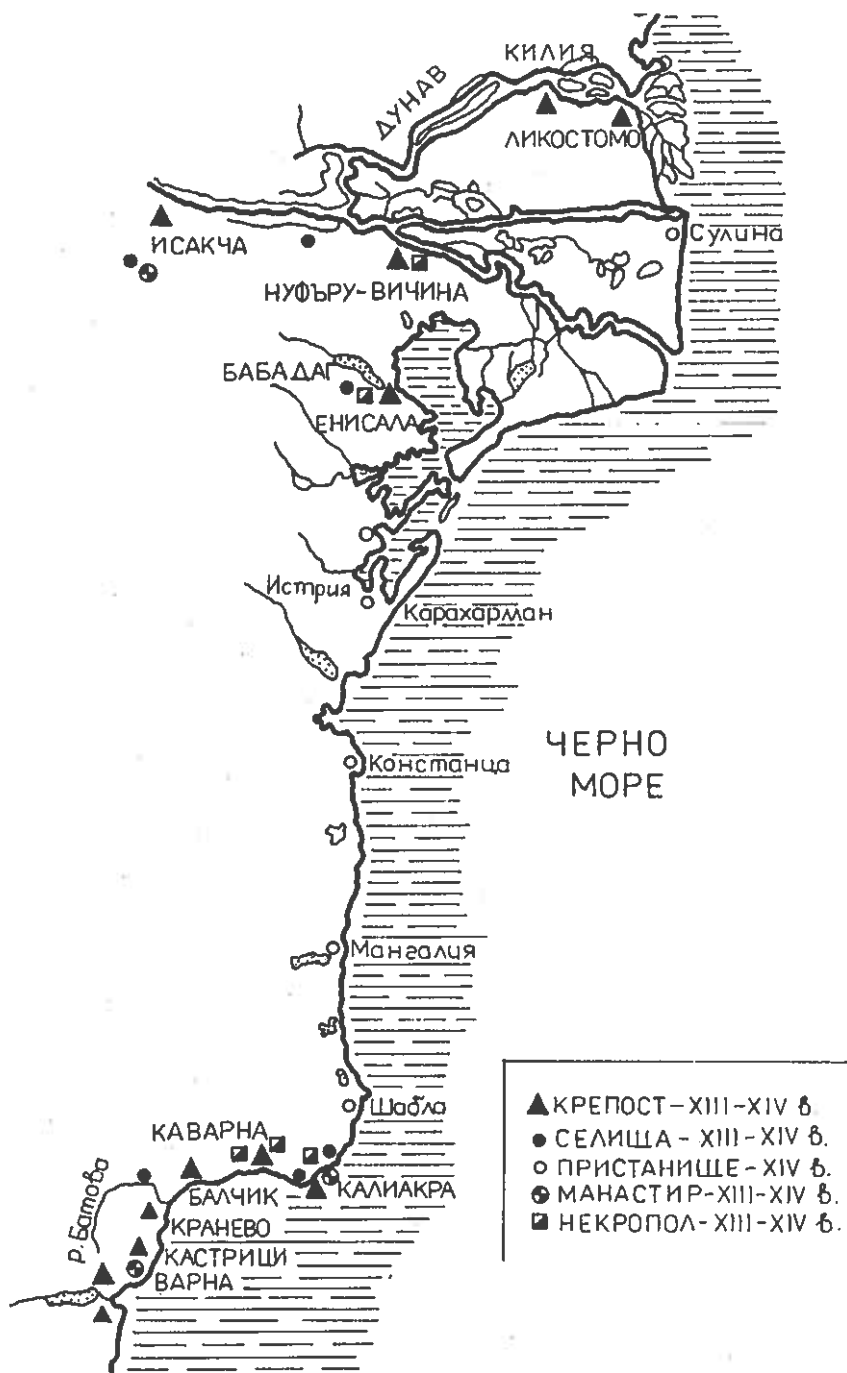
⁸⁶ Шилтбергер, Х. Пътепис. С., 1971, с. 84; Гюзелев, В. Българските земи..., с. 17 — 26; Същият. Очерци..., 14 — 16, 86 — 87, 136.

⁸⁷ Иречек, К. Пътувания..., с. 904; Ников, П. Българското Възраждане във Варна и Варненско. С., 1934, с. 146, 203, 295.

⁸⁸ Градешлиев, И. Гагаузите..., с. 9; Димитров, Стр. Гагаузкия проблем..., с. 153 — 155; Боев, Е. За потеклото..., с. 114 — 115.

Картата е изготвена по публикации на Л. Бобчева, Й. Барня и Щ. Шефънеску, Р. Рашев, У. Фидлер, Г. Костуреа, Г. Атанасов и Х. Тодорова.

Картата е изготвена по публикации на А. Кузев, Й. Барня и Щ. Шефънеску, С. Барански, Г. Джинов, М. Димитров, Е. Тодорова, М. Мирчев и Г. Атанасов.